

SYSTEEM EN EXTERIORITEIT IN DE LEVIATHAN VAN THOMAS HOBBS

Donald Loose

'If the Kingdome of God be upon the Earth, the Enemy, and his Kingdome must be on Earth also'.

Leviathan, chap. 38

De *Leviathan* van Thomas Hobbes is geen gelegenheidsgeschrift in een politieke noodtoestand. Het werk biedt wel degelijk een wijsgerig systeem. Dat zet ik uiteen in de eerste twee paragrafen. Een systeem heeft zijn grenzen. In dit artikel wil ik aantonen hoe datgene wat buiten het systeem ligt ook de mogelijksvoorwaarde is voor het systeem. Dat heeft te maken met de ambigue rol van het supplement, dat als externe toevoeging tegelijk een wezenlijk tekort aanvult. Het buiten vervolmaakt het binnen. Vervolgens toon ik aan hoe dat buiten het binnen op zo'n wijze infiltreert dat het de systematiek van binnenuit ontkracht en ontwricht. De *Leviathan* is daarvan de systematische ontkenning. In wat volgt wil ik de verhulling van de vooronderstellingen van die systematiek onthullen¹. In het besluit stel ik de vraag of niet elk gesloten systeem zo'n verhulling impliceert.

1. Een systeem van deelsystemen

Hobbes is een expliciete representant van het systeemdenken. Volgens Heidegger behoren zowel de mogelijkheid voor de uitbouw van een systeem, de wil tot systematisering, als de specifieke manier waarop de plaats van de mens dan in het geheel van de zijnden wordt begrond tot de wezenlijke kenmerken van de moderne tijd. Een systeem heeft alles te maken met een bepaalde opvatting over waarheid en weten. Heidegger noemt als condities voor een systeemdenken de volgende grondkenmerken². Het paradigma van elk echt weten is het wiskundige denken. Echte kennis is gegrond in de eenheid van alle stellingen, die op eenzelfde grondaxioma terug te voeren zijn. Alleen dat kan zekerheid bieden. De zekerheid van de moderne tijd wordt gegrond in de grondstelling 'ik denk = ik ben'. De zelfzekerheid van het eigen zelf bepaalt wat waar genoemd kan worden, bepaalt de werkelijkheid van alle zijnden en wat überhaupt is. De kerkelijke leer en haar alomvattende ordening van alle weten moet wijken voor

de zelfzekerheid van het denken, dat zelf maatstaf wordt voor het geloof. Bij dat laatste merkt Heidegger op dat het feit dat het kerkelijk leergezag de exclusieve positie van eerste en eigenlijke bron van waarheid verliest, niet betekent dat een ordening van alle zijnden geheel zou verdwijnen. Die ordening, die door het christendom gestalte kreeg als God de schepper, de geschapen wereld, de mens die zowel bij de wereld hoort als voor God is bestemd, blijft bestaan. Wel vereist het als een geheel ervaren zijnde nu een nieuwe toetigening (*eine neue Aneignung*) op grond van het zichzelf grondende weten. Het verval van de heerschappij van de kerk wordt ook als een bevrijding van de mens gezien. De menselijke zelfbepaling krijgt nu de gestalte van techniek en kunstigheid. In de politiek leidt die idee tot een nieuwe opvatting : de soevereiniteit van de staat.

Heideggers analyse kan probleemloos over Hobbes' *Leviathan* worden uitgespreid. Men moet dan wel het integrale boek, inclusief deel drie en vier over *A Christian Commonwealth* en *The Kingdom of Darknesse* ter hand nemen en de overtuiging opgeven dat de theologische opmerkingen van Hobbes niets aan zijn denken over politiek toevoegen. De religieuze en bijbelse taal is geenszins de ornamentale bovenbouw op een rationeel politiek systeem, dat aan zichzelf voldoende heeft³. In het systeemdenken functioneert juist elk element overal en het geheel is in ieder particulier zijnde werkzaam. De systematiek die Hobbes in de *Leviathan* ontplooit, kan in een aantal deelsystematieken worden uiteengelegd. Deze gaan telkens uit van een centrale constitutieve betekenis-eenheid. In één specifieke instantie wordt daarvan dan een normatieve representant aangewezen. Die is telkens de garant van een idealiter gesloten systeem. Enkele voorbeelden kunnen dat verduidelijken.

In het systeem van de mechanisch opgevatte en permanente beweging wordt de constitutieve betekenis-eenheid opgevat als kracht en aandrang tot beweging. De vindplaats van alle krachten is altijd een fysieke realiteit, zodat wat niet materieel is voor Hobbes gewoonweg niet bestaat en ook geen kracht kan uitoefenen. Het hele geestes- en zielsleven, op zichzelf een tweede deelsysteem, moet daarom worden herleid tot een proces van zich transformerende bewegingen. Elke waarneming is een tegendruk tegen de kracht, die een object uitoefent op het specifieke zintuiglijke orgaan dat ervoor ontvankelijk is. De daardoor teweeg gebrachte indruk is zelf een beweging, die aan permanente verandering onderhevig zal zijn. Normaal wordt dat een steeds zwakkere kracht, die door nieuwe sterkere indrukken wordt verdrongen. Door talige merktekens kan het geheugen echter enigzins hun voortbestaan in stand houden. De normatieve instantie voor deze permanente circulariteit van psychische impressies is voor Hobbes het hart. Hier blijkt namelijk bij uitstek de kern van de permanente beweging en tegenbeweging gelegen te zijn in de opeenvolging van diastole en systole. Voor Hobbes is het

hart de zetel van alle bewuste ervaringen, van de hartstochten en van de specifieke menselijke (animale) begeerte.

Een ander subsysteem is de wereld van het economische en van de ruil der waarden. Voor de economische realiteit is de constitutieve entiteit de prijs, op dezelfde wijze als de kracht dat is voor de beweging. De prijs is hetgeen iemand bereid is te betalen voor het gebruik van andermans macht. De prijs bepaalt integraal iemands waarde. Zoals het krachten spel geregeld wordt in het evenwicht van druk en tegendruk in het hart, zo wordt de prijs in evenwicht gebracht op de markt. Aan de permanente beweging en aan het psychische leven, opgevat als permanente circulatie, beantwoordt de economie als een continue ruil. Het geld is het bloed van de economie (*Lev. 24*).

Dezelfde logica is gemakkelijk te herkennen op het niveau van de maatschappelijk-politieke organisatie. De constitutieve waarde-eenheid is hier macht, opgevat als het elementair natuurrecht van het zelfbehoud. In de hypothetische natuurlijke omstandigheden van het menselijk bestaan, waarin alle maatschappelijke en politieke verbanden ontbreken, zou iedereen alles mogen ondernemen wat hij nodig acht om in leven te blijven. Het evenwicht tussen de absolute vrijheid van iedereen komt tot stand in de normatieve instantie voor de menselijke vrijheden onderling: het contract. Dat resulteert in positieve staatswetten en vertaalt de absolute vrijheid van allen in een onderling evenwicht van weliswaar beperkte, maar verzekerde vrijheid. De genormeerde eenheden van de sociale macht zijn de contractanten, die het zoals kopers en verkopers op de markt eens worden over het gebruik van elkanders macht. Het contract is in die zin het hart van de politieke organisatie.

Er is een nog machtiger systematiek die boven al deze deelsystemen staat. Dat is de religie, meer bepaald het christendom, als geopenbaarde godsdienst van het woord. Dit systeem betreft ons voortbestaan, opgevat als eeuwig (aards) leven door de verlossing bij de (aardse) wederkomst van Christus in zijn eeuwig (aardse) koninkrijk. In het geding zijn enkel diegenen die Christus als hun redder belijden en die aan de positieve wetten van zijn profetisch koninkrijk gehoorzamen. De nu heersende christelijke vorsten interpreteren en decreteren die wetten. De norm voor deze waarheid is de openbaring. De ware openbaring komt echter, via de bepaling van wat tot de bijbelcodex hoort en via de identificatie van de ware profeten, tot stand door de schriftuitleg van de monarch, die ook de garant van het politieke en juridische contract der onderdanen is.

Men kan tenslotte alle deelsystemen opvatten als even zovele varianten van het ene allesomvattende taalsysteem. Van alle subsystemen legt dit immers de wetenschappelijke en eenduidige betekenis der constitutieve betekeniseenheden vast. Zowel van de mechanica, de psyche en haar behoeften, de economische waarden, de wetteksten en de religieuze leer, moeten telkens de eenduidige

basiselementen worden gedefinieerd. Daardoor kunnen we op wetenschappelijke wijze met woorden rekenen als een vorm van optellen en aftrekken met rekensteentjes (*counters*). Dat het hierbij om een hechte systematiek gaat, blijkt uit het feit dat alle subsystemen onderling verbonden zijn door constitutieve analogieën en proportionaliteitsverhoudingen. De markt heeft voor de economische ruil dezelfde functie als het hart voor de circulatie van de levensnoodzakelijke krachten. Het geld is daarom het bloed van de economie. Een staat verzwakt en gaat politiek ten onder zoals een lichaam aan allerlei gebreken en ziekten : stuipen van een oproer, koortsaanvallen als de staat de schatkist moet zien te vullen, bloedophopingen als het staatsgeld door particulieren wordt misbruikt, wormen in de ingewanden als lokale machten te sterk worden, lethargie door te lange perioden van welstand en tering door verkwisting (*Lev. 29*). De systematische analogie blijkt ook uit de vele parallellen tussen de te mijden euvels van alle subsystemen. De woorden, die op wetenschappelijke en eenduidige wijze gedefinieerd, de legpenningen en de rekeneenheden van de wijzen zijn, zijn ook het geld der dwazen.⁴ Ze gaan dan een eigen leven leiden doordat ze niet op wetenschappelijk gecontroleerde wijze hun vaste betekenis hebben in het taalsysteem, waar ze een vaste ruilwaarde hebben tegen een betrouwbare koers. Retoriek en bedrieglijk woordgebruik zijn het grootste gevaar voor wetenschap, voor het zelfbehoud van de staat, voor een betrouwbaar rechtsgevoel, voor psychische volwassenheid en religieuze zekerheid. Als iedereen zijn eigen uitleg van de wet of van de openbaring wil aanhangen, dan leidt dat slechts tot godsdiensttwist en burgeroorlog (*Lev. 42*). Ook voor een goed begrip van de Schrift is de grondvoorwaarde gelegen in het juiste verstaan van de woorden (*Lev. 34*). Hobbes aarzelt dan ook niet zichzelf en zijn eigen geschrift te onderwerpen aan de censuur van de feitelijke macht. Die kan, zoals Alexander de Grote, als enige knopen doorhakken (*Lev. 26*). "Ik wantrouw niets meer dan mijn eigen stijl" schrijft hij tot besluit van zijn traktaat.

2. Een universele substitutie en een ultieme betekenaar

De relaties tussen de elementen van de verschillende deelsystemen kunnen in twee richtingen worden ontwikkeld. Zo'n deelsysteem bestaat zelf uit een aantal logisch verketende horizontale contiguiteiten tussen de elementen. De centrale betekenis van dat systeem, de norm, de representanten die voor dat systeem relevant zijn, het telkens aparte gesloten geheel waarbinnen ze met elkaar een evenwicht bereiken en het dreigende verval waartegen ze zichzelf dienen te beschermen zijn telkens op een specifieke wijze verwant. In elk systeem brengt het ene woord het andere mee. Het hart roept, opgevat als een pomp, circulatie

binnen een gesloten circuit op. Het kan niet werken met een lek in het circuit en vereist een gesloten druksysteem. Stagnatie en stilvallen van deze circulariteit betekenen de dood van het systeem. Het economische systeem kent ook zo'n eigen logica. Wanneer er voor iets geen markt is, dan heeft het geen prijs en daardoor ook geen waarde. Als de circulatie van goederen stilvalt of afvloeit, dan valt ook de markt stil.

Door twee subsystemen met hun eigen metonymische verketening te vergelijken wordt ons meteen een andere leesrichting en een tweede logica duidelijk. De logische verketeningen van een bepaald subsysteem roepen telkens vergelijkbare verbindingen op in de andere subsystemen. Daardoor wordt een netwerk van parallellen en proportionaliteiten zichtbaar. Hierdoor wordt de *Leviathan* een geheel van inruilbare variabelen. Elk element van de verschillende deelsystemen laat zo metaforische substituties toe, die tegen de achtergrond van het systeem van de *Leviathan* als geheel functioneren. Binnen deze context is bijvoorbeeld duidelijk hoe de markt het hart van de economie is en het geld het bloed ervan. Op gelijke wijze is begrijpbaar dat retorisch geweld een burgeroorlog in het taalsysteem instauraert en omgekeerd dat godsdiensttwisten ook woorden-twisten zijn. Alleen in de nexus van dit gehele over en weer verwijzende netwerk van betekenissen is de volle draagwijdte duidelijk van Hobbes' opvatting over wetenschap als een vorm van rekenkunde met betekenissen. Wetenschap is optellen en aftrekken van termen en beweringen (*Lev. 5*). De wetenschap mimeert dus niet de betekenis van de werkelijkheid zelf, maar ze produceert betekenis op normatieve en systematische wijze. Zo moeten we zelf een sterfelijke god maken, als een macht "zo groot als maar denkbaar is dat mensen haar maken" (*Lev. 20*).

De onderlinge substitueerbaarheid van gelijkwaardige elementen uit de diverse deelsystemen vertoont bovendien een verticale ordening en een opwaartse oriëntatie. Er ligt een intrinsieke dynamiek in heel het systeem, waarbij telkens een hoger gesubstitueerde in de plaats komt van een onderliggend element. Dat onderliggende kan worden begrepen als gerepresenteerd door zijn betekenisverlennende representant. Het hele systeem is doortrokken van een opwaartse overdracht (*translatio*) van het fysisch corporele naar de uiteindelijk louter nominalistische betekenislaag van de wetenschappelijke taal. De logische verketening van de termen berust op de overdracht van onze mentale gedachtenverketening in taaltekens⁵. Dat inwendig vertoog is zelf al een substitutie van de fysische werkelijkheid buiten ons. In de fysica zijn de eerste bouwstenen van de wetenschappelijke kennis over de werkelijkheid niet de reële dingen, maar de fantasmen van de zintuiglijke waarneming en de verbeelding. Wat we werkelijk noemen, berust al op een tegenbeweging van de zintuigen ten opzichte van de indruk van de dingen op onze zintuigen. Die indrukken gaan een zelfstandig leven leiden, mede bij middel van de talige merktekens (*marks*) die de impressies

vasthouden. We kunnen dat aan anderen kenbaar maken in kentekens (*signs*). De talige verbindingen ervan tot proposities drukken pas de zin uit. Hobbes' hypothetische constructie van de *annihilatio mundi*⁵ onderstreept op een radicale wijze het gesubstitueerde karakter van al wat we werkelijk noemen. In de veronderstelling dat op dit moment de gehele uiterlijke wereld vernietigd zou zijn, houd ik volgens Hobbes alle relevante voorstellingen, herinneringen en dus alle betekenissen over. Het parallellisme met de constructie van de hypothetische natuurlijke omstandigheden van de mensheid zonder enig staatsverband (in *Lev.* 13) is duidelijk. De radicale ontbinding van alle maatschappelijke en politieke verbanden is de hypothetische nulgraad van de samenleving, die in de geschiedenis of in elk feitelijk politiek regime altijd al door een bepaald politiek bestel gesubstitueerd is. Het maatschappelijk contract is altijd al in de plaats gekomen van de fictieve *state of nature*. Politiek berust op de basisvooronderstelling alsof (*as if*) iedereen tegen ieder ander zou hebben gezegd : ik autoriseer deze man of deze vergadering en sta mijn recht om mij zelf te besturen aan hem af op voorwaarde dat gij ook uw recht aan hem afstaat (*Lev.* 17). De verbeelde rechtsoverdracht aan een representant is daarom constitutief voor het politieke.

De psychologische intersubjectieve werkelijkheid is in zichzelf even ontoegankelijk. Ze is alleen door een representatieve tekenleer kenbaar. Volgens Hobbes is het een haast onmogelijke opgave om erachter te komen wat mensen werkelijk denken. De inleiding op de *Leviathan* legt dan ook alle nadruk op het belang van een betrouwbare code voor de menselijke omgang. Het gepresenteerde beeld dat iemand van zichzelf te kennen geeft is de ware werkelijkheid. Hobbes' filosofie wordt daarom soms een aanbeveling voor schijn en vijnzerij genoemd. Ook de soeverein verwacht niets meer dan de uiterlijke erkenning van zijn gezag en de verbale uiterlijke belijdenis van de door hem vereiste religie. Hij kan niet meer eisen, aangezien de burgerlijke persoonlijkheid niets anders is dan deze formele veruitwendiging van hetgeen door het maatschappelijk contract gestipuleerd kan worden. Dat laat een immense zone van politiek principieel onkenbare en ontoegankelijke persoonlijke vrijheid toe⁷. Het private, de eigendunk, de particuliere norm die iemand voor zichzelf hanteert of de eigen godsvoorstelling die iemand erop nahoudt, zijn per definitie irrelevant. Voor Hobbes zijn dat even zovele uitingen van *vain glory* en *vanity*. Het is alsof je je eigen privé-taal of een geheel eigen normativiteit, die door niemand wordt gedeeld, zou cultiveren. De wereld van de waarden is echter een publiek gedeeld marktfenomeen. Dat komt altijd in de plaats van hetgeen iets of iemand 'werkelijk' waard is en zeker van wat iemand zelf meent waard te zijn. Van elke waarde wordt de prijs bepaald door kopers op de markt.

De religie ontsnapt niet aan dat fenomeen van universele substitutie. God zelf wordt altijd verpersoonlijkt en gerepresenteerd door vicarissen en luitenanten.

Mozes verpersoonlijkte God als Vader zoals Christus dat als diens Zoon doet en de apostelen weer hun beider Geest representeren. De Geest vertegenwoordigt zelf de Vader en de Zoon. God is de reële auteur achter vele hem representerende acteurs en profeten. Wat God werkelijk is weten we niet. Er is slechts één Godsnaam die ons met zekerheid een idee van zijn natuur kan geven en dat is 'Ik ben'. Er is slechts één naam die zijn relatie tot ons kan uitdrukken en dat is 'God' (*Lev.* 16 en 42). Het afsluitende hoofdstuk 16 van het eerste deel van de *Leviathan* lijkt een kernstuk van Hobbes' betoog. Daar worden de fundamentele definities van representatie en verpersoonlijking, die voor het contractdenken en de religie essentieel zijn, geïntroduceerd. "Als persoon beschouwen we iemand die spreekt en handelt uit naam van zichzelf, of als vertegenwoordiger van iemand anders of van een willekeurige andere zaak waaraan we, hetzij naar waarheid, hetzij bij wijze van fictie, woorden en handelingen toekennen".

De ware draagwijdte van dat representatieve systeem ontgaat ons wanneer we die representant of stadhouder (*tenant-lieu*) zouden gaan substantiveren of verzelfstandigen. Zijn hele statuut ligt in de universeel erkende representerende act zelf. De almacht van een monarch is slechts die van alle gerepresenteerde onderdanen. Wanneer hij niet meer iedereen representeert, kan hij niet langer als de geautoriseerde actor en dus ook niet langer als de universele beschermer van allen worden opgevat. Als zijn macht over allen vervalt, vervalt zijn macht geheel. "De verplichting van de onderdanen tegenover de soeverein wordt verondersteld net zo lang te duren en niet langer, als de macht duurt waarmee hij hen weet te beschermen" (*Lev.* 21). De soeverein is niets anders dan de betekenaar waarin alle betekenden zich herkennen. Men kan de monarch geenszins opvatten als een heer of meester die zich in de natuurtoestand zou weten op te werpen als feitelijke sterkste en waaraan allen zich noodgedwongen zouden onderwerpen. Men kiest of aanvaardt hier niet een leider uit eigen rangen. Dat zou een rivaal blijven, zoals eender wie, en wel de gevaarlijkste van allen. De monarch is een artificiële door iedereen gemaakte macht. Zijn macht ligt in de investituur, die berust op het feit dat allen hem als soeverein instaureren. De incarnatie van de macht ligt niet in de concrete persoon maar in de idee van de representatie van de macht. De representatie van politieke macht ligt in de representatie van de verbinding van een actor en een delegerende auteur. Het is de autorisatie zelf of de machtiging die de macht bewerkstelligt (*Lev.* 16). Hobbes signaleert zelf expliciet in de inleiding op de *Leviathan* dat hij het "niet over personen heeft, maar in abstracto over de plaats van de macht (de *seat of power*)". Erkende macht is de breukstreep zelf tussen betekenaar en betekende. Erkende macht is het feit van de wederzijdse substitutie van beide. Er is daarom geen tegenstelling tussen hoofdstuk 16, waar Hobbes de persoon definieert als 'degene die zichzelf of een ander vertegenwoordigt' en hoofdstuk 42, waarin hij zelf naar dat hoofdstuk terugverwijst, maar de

persoon definieert als degene die gerepresenteerd wordt⁸. Een persoon is als representant en als gerepresenteerde een en dezelfde werkelijkheid. Daarom kan de in drie personen gerepresenteerde God als triniteit worden opgevat. Vandaar dat een menigte mensen ook tot één persoon wordt gemaakt wanneer zij door één persoon wordt vertegenwoordigd op een zodanige manier dat dit gebeurt met de afzonderlijke toestemming van iedereen, die van de menigte deel uitmaakt.

De hiërarchie van substituties, die vanuit de materiële corporele fundamenteen een verticale opwaartse dynamiek van vertegenwoordiging in het talige systeem oproept, creëert vanzelf de vraag naar een ultieme betekenaar van alle onderliggende betekenden. De werkelijkheid is verplaatst in een talige representatie van de fantasmen, die zelf functioneren als *tenant-lieu* van een hypothetisch vernietigde werkelijkheid. Die ingeruilde werkelijkheid is vervangen door een contractueel bepaalde waarde en door de artificiële waarheid. Deze hebben een hogere prijs dan het onkenbare en onwerkbare fundament dat ze vervangen. Door de vaste bepaling van voor allen gelijkelijk geldende tekens (*signs*) en rekeneenheden (*counters*) wordt ons eigen voortbestaan met politieke middelen beveiligd. Zelfs Gods aardse koninkrijk steunt op onze belijdenis. Ons zelfbehoud op het einde der tijden wordt voor de prijs van één belijdenis verrekend. De belijdenis 'Christus is mijn redder' onder het regime van de thans heersende christelijke vorsten is het enige wat vereist is om het eeuwig leven te verwerven (*Lev. 43*). Dat is de prijs die God zelf heeft bepaald ter genoegdoening (*Lev. 38*).

De ultieme alles overheersende representant van de gehele gerepresenteerde werkelijkheid kan uiteindelijk slechts een betekenaar van alle betekenden zijn. Dat moet de ultieme substituant zijn van al hetgeen verplaatst en gesubstitueerd is. Alleen het woord zelf, de eenheid van betekenaar en betekende, lijkt aan die functie te voldoen. Alleen de telkens geldende formele verhouding van betekenaar en betekende, de breukstreep tussen representant en gerepresenteerde, of de act van de representatie zelf kan een ultieme betekenaar zijn. Het conventionele en artificiële van dit systeem zal niets van zijn waarde afdoen. Integendeel, juist hetgeen zich als maakbaar voordoet laat zich ook geheel door ons beheersen. De werkbare waarheid is de enige bruikbare en universeel geldende. De taal is het kunstwerk waarmee we dat voor elkaar krijgen.

3. Systeem en supplement

Omdat geen enkele feitelijke betekenaar zichzelf op substantiële wijze kan opwerpen als de garant van de garantie zelf of als de representant van de representatie van alle betekenden, is geen enkele betekenaar de gegarandeerde betekenaar. Elke betekenaar is dat slechts voor zover hij een betekende blijkt te

representeren of voor zover hij als representatief door alle gerepresenteerden wordt erkend. Alleen de actor waarin alle auteurs de hem toegeschreven rol herkennen, kan als de representant van alle auteurs worden erkend. De ultieme betekenaar blijft noodgedwongen formeel en hij drijft noodgedwongen op een rest, die hij zelf niet kan betekenen: de erkenning als betekenaar door de betekenden. Dit supplement kan in het systeem zelf niet betekend worden. Dat is bedreigend voor de geslotenheid van het systeem van alle betekenden, voor de systematiek van het systeem en voor de representativiteit van de representatie. Omdat de representatie zelf niet representeerbaar is, zal het systeem voor zichzelf de grens van de representatie markeren. Het creëert ten behoeve van het gerepresenteerde een representeerbaar statuut van het ongerepresenteerde. Het creëert het uitgestotene en verbodene. Het systeem doet zelf een rest ontstaan, die het uitstoot en elimineert. Zo verzekert het zijn zelfbehoud. De uitstoting en de creatie van het supplement zijn mogelijkheidsvoorwaarde voor de eigen identiteit. Een externe aanvulling (toevoeging) moet het tekort aan eigen identiteit aanvullen (voltooien)⁹. De representerende substitutieideologie, die aan de basis ligt van de *Leviathan*, kan in geen van de deelsystemen de representatie zelf als de representatieve ideologie voor alle gerepresenteerden verantwoorden.

Hobbes huldigt een wetenschapsopvatting die de noodzakelijkheid van eeuwige waarheden nastreeft. Die waarheid en de noodzakelijkheid van de verbanden tussen de waarheden onderling ligt op het niveau van de proposities. Een echte wetenschapper is dan ook diegene die in de orde van het denken en in de orde van het vertoog de zijnsordening volgt: van oorzaak naar gevolg. De fysica moet echter noodgedwongen omgekeerd tewerk gaan. Omdat onze wetenschappelijke constructies gebaseerd zijn op de effecten kennen we de natuurlijke lichamen niet met zekerheid zoals ze zijn, maar enkel als wat ze kunnen zijn, gegeven hetgeen ze uitwerken¹⁰. Wiskunde en politiek bieden wel absolute zekerheid omdat we in die gebieden de werkelijkheid in onze definities zelf maken. De proposities zijn hier waar omdat ze werken en gegarandeerd uitwerken wat wij willen. Hobbes besluit zo ook in de inleiding op de *Leviathan*: "als ik eenmaal duidelijk en helder heb uitgelegd wat ik bij mezelf heb gevonden moet elkeen alleen maar nagaan of hij die dingen niet ook bij zichzelf aantreft. Een ander bewijs voor mijn stellingen heb ik niet". Zo besluit hij ook in het slothoofdstuk 31 van het hele tweede deel: "Ik kan alleen maar hopen dat een soeverein mijn leer en deze speculatieve waarheid in praktisch nut zal veranderen". Dat zet iedere garantie van de representativiteit van de leer op de helling.

Die procedure van de uitstoting aan de rand van de bewijsbaarheid begint vanaf de meest verwijderde aanzet van het betekende (de corporele fysische entiteit). De infinitesimale en volgens Hobbes altijd al werkende aandrang (*endeavour, conatus*) is de ultieme aanzet en het restloze bewijs van de

permanente beweging en van de rusteloos zichzelf vernieuwende circulariteit. Daarachter kunnen we niet verder vragen. De hypothese dat er daarbuiten niets zou zijn (*annihilatio mundi*) houdt geen enkel verlies in. De beweging is zelf het bloed van het systeem zoals het geld, het bloed van de economie, de ultieme waarde is, die zelf voor niets meer ingeruild wordt maar wel als enig substituut alles ruilbaar maakt. Het sociale contract heeft een eender statuut van onbevraagbaar en onbetwistbaar pact dat nooit kan worden herroepen. Het is de onbediscussieerbare overeenkomst die altijd al geldt, opdat mensen met elkaar overeen zouden kunnen komen. Wie zich tegen het contract opwerpt, spreekt zichzelf tegen en weerspreekt de idee van afspraak zelf. Dat is even onmogelijk als wanneer een betekende, dat altijd slechts bij gratie van zijn betekenaar betekenis heeft, de conventionaliteit van zijn betekenaar zou willen aanklagen. Er is voor Hobbes geen ander fundament dan instemming en consensus. Een garantie voor de zekerheid over wat de dingen werkelijk zijn is zelf niet betekenbaar.

Op dezelfde wijze zijn mijn bestaan als schepsel Gods en de erkenning van God als de almachtige in de natuur de nulgraad van het geloof. De almacht van God is slechts een feit voor wie die almacht erkent. God heerst niet over stenen en atheïsten, die zijn almacht niet kunnen of willen belijden (*Lev.* 31). Gods almacht berust uiteindelijk op de erkenning ervan, maar die berust op Gods eigen gave. Het geloof is een geschenk van God (*Lev.* 43). Net zomin als de ruil, de overeenkomst, het gratuit er zijn der dingen kan die gave zelf betekend worden. Als het geloof zelf een gave is van God (*Lev.* 26 en 43) dan heeft iedereen altijd de vrijheid om in zijn hart al of niet te geloven (*Lev.* 38). Als we Gods woord aanvaardden op grond van de schriften of van het onfeilbaar gezag van de kerk, moeten we eerst aanvaardden dat de schriften of de kerk het woord van God verwoordden. Inhoudelijke kenargumenten zijn hier nooit terzake. De geloofshouding zelf, in deemoed het hoofd buigen en belijden dat Christus onze redder is, is het enig noodzakelijke (*unum necessarium*) en het enige geloofsartikel. Het is met de mysteries van het geloof als met de weldoende pillen voor de zieken, die in hun geheel op goed geloof geslikt een weldadige werking hebben, maar die geproefd en gekauwd (met andere woorden redelijk betwijfeld) zonder enig effect worden opgenomen (*Lev.* 32). Geloven in het systeem dat je kan redden, dat kun je niet een beetje of gedeeltelijk. De garantie voor de hele gang van zaken is onbewijsbaar en ligt daarom des te meer onafwijkbaar vast zodra men erin meegaat.

De functie en de rol van de Messias ligt drievoudig in de schrift verzegeld (*Lev.* 41). Hij is mijn redder, mijn verlosser, die mij heeft vrijgekocht. Hij is mijn herder en leraar. Hij is mijn koning. Hij heeft de prijs betaald. De ruil van de genoegdoening die de vader eist, heeft hij aanvaard. De prijs (*sufficient price*) die hij betaalde was zijn dood omdat God — de koper — dit als prijs had bepaald

en daar genoeg mee nam. Alleen de Messias kon als de ultieme betekenaar van het geloof de dood ingaan en uit de dood herrijzen. Hij is immers als enige deze unieke synthese in één en dezelfde persoon van zowel de zondebok (*scape goat*) als het offerlam (*sacrificed goat*). Ieder jaar moest voor de zonden van Israël een jonge geit als zoenoffer (*sacrifice*) worden geslacht en anderzijds moest er een bok in de woestijn worden gejaagd, beladen met alle zonden van Israël. Christus was tegelijk dat offer en de zondebok die, zoals de woestijnbok, ontkwam (*escaped*) in de opstanding. Alleen deze unieke betekenaar, die beide betekenissen samenhoudt, kan daarom de verlosser zijn. Hij heeft een zich steeds herhalende ruil geïnstauréerd. Voor de prijs van mijn belijdenis van die Christus als de redder, is mijn eeuwig leven in zijn rijk gegarandeerd. Hij is de garant van mijn eeuwig leven. Hij laat me ontkomen aan de dood in zijn eeuwig aardse koninkrijk op het einde der tijden. Maar hij kan alleen zichzelf als de Christus verkondigen, door met tekens te overtuigen en de gelovigen op te roepen om de onsterfelijkheid waardig te zijn. Bewijzen zijn er niet.

De ultieme onbewijsbaarheid in elk van de subsystemen dwingt ertoe het probleem te verplaatsen. Door het niet representeerbare te substantiveren in het niet gerepresenteerde kan het systeem alsnog hopen zich op een herkenbare wijze te sluiten. Door het uitgestotene aan te wijzen kan het zichzelf een identiteit verlenen, die weliswaar niet op het bewijs van de band tussen representant en het gerepresenteerde berust, maar die de oppositie van alle betekenden ten opzichte van het aldus niet betekende en het uitgestotene benut. Eigendunk en ijdele overtuigingen over eigen waarde welke maatschappelijk niet worden gehonoreerd zijn economisch gezien *vain glory*, zelfvernietiging. Op het politieke vlak is het onvoorstelbare de *state of nature*, een niet-regime van de loutere eigendunk en het valse geloof in eigen absoluut recht op alles. Dat is de zekere weg naar een snelle en gewelddadige dood. De religie is daar met de godsdiensttwisten slechts een variant van. Ze berust op de ijdele zelfzekerheid van de eigen schriftuitleg, de verkeerde uitleg van de woorden van de schrift, het geloof in persoonlijke ingevingen van Godswege. Ongecontroleerde private uitleg van het betekende achter de woorden is altijd gevaarlijke retoriek, die niets anders is dan misbruik van woorden. Dat staat haaks op wetenschap en op de garantie van de betekenis door stringente afspraken : één betekenaar voor één betekende. Het gesloten systeem kan het best beveiligd worden door de valse, onware, onjuiste en vijandige variant aan te wijzen. De *Leviathan* is een immense onderneming om verkeerd begrepen recht en plicht, valse pseudo-wetenschappelijke terminologie, illusies over democratie en het politieke waanbeeld van gedeelde macht aan te klagen. Het koninkrijk der duisternis is op alle punten een tot systeem verheven woordenstrijd. De versnippering en verstrooiing van de vele betekenden achter één en dezelfde betekenaar zijn echter de voortdurende herinnering aan de dreigende

onbepaalbaarheid van de alles samenhoudende representant van alle betekenden. Ze zijn de bedreiging van de bepaling zelf, van de representativiteit en van de substitueerbaarheid van alles in één. De veelheid en de twist blijven altijd weer de niet representeerbaarheid van de gegarandeerde representatie tonen. Dat kwaad moet dus blijvend bestreden worden.

4. De reïnfiltratie van het uitgestotene

Het kwaad is echter ook het blijvende bewijs voor de bestaansreden van het systeem. Het onbewijsbare redt zich met de creatie van zijn vijanden. Het bolwerk leeft van de creatie van zijn vijanden zodat het supplement levensnoodzakelijk is voor het zelfbehoud van het systeem. Het zal daarom zelf voortdurend de dreiging van zijn mogelijke ondergang cultiveren. Het zal de dreiging van zijn verval als schrikbeeld aan de grens van het betekende cultiveren. Deze oppositie is tegelijk, wanneer ze goed beheerd en beheerst wordt, de drijfveer voor al wat binnen het systeem past. Het kwaad infiltreert het systeem voortdurend en bewijst zo de noodzaak van het systeem. De kracht van de psychische en fysieke werkelijkheid is er immers slechts op grond van tegenkracht, van weerstand en te overwinnen tegendruk. Geen systole zonder diastole. Absoluut onbetekenaar is alleen de stilstand, de verzadiging, de geheel ingeloste behoefte en de verzadigde begeerte. Voor Hobbes is rust en identiteit de dood zelf. Met de goed beheerde oppositie komen in de sociale sfeer de blijvende wedijver en het besef dat elke macht gelegen is in overmacht overeen. Een absolute betekenaar is absoluut en onbetwistbaar omdat hij zich afgesplitst heeft van elke bedreiging. Juist een macht, groter dan dewelke we er geen kunnen denken, is absoluut. Omdat die macht alle betwisting uit de onbetwistbaarheid van zijn positie wil uitstoten, moet hij elke betwisting tegen haarzelf keren. Wie klaagt over het onrecht van de kant van de soeverein klaagt over iets waarvan hij zelf de auteur is (*Lev.* 18). Al wie zich publiekelijk als ongelovige belijdt is voor een christelijke vorst een vijand, die zijn vernietiging over zich afroept (*Lev.* 31). Tot aan de wederkomst van Christus zelf, bij het einde der tijden, is dat ook de bestaansreden van de christelijke vorsten. Het contract is er tenslotte ook om mijn voortbestaan te garanderen en me tegen mijn vijanden te beschermen. Het is daarom een illusie te denken dat er een conflict kan zijn tussen wat God of de stem van mijn geweten van me verlangt en wat de positieve wetten van de soeverein eisen. Er is maar een absolute macht en dat is de soeverein. Hij is immers de enige geldende interpret. Hij moet me tegen mezelf en mijn eigendunk in bescherming nemen. De vijand is voor de vorst niet alleen ongelukkiger wijze in eigen rangen en in het hart van zijn onderdanen doorgedrongen. Gelukkig woedt hij ook daar, want een vijand is noodzakelijk voor

het zelfbehoud van het systeem en voor de zichzelf opwerpende garant ervan. De boosheid van de mens, het ongelooft, de godsdiensttwist en de eigendunk zijn ook de enige bestaansredenen voor de Leviathan. Zoals het boek *Job* zelf aanwijst is hij immers *King of the Proud* en *King of all the Children of Pride* (*Lev. 28*)¹¹.

In alle deelsystemen van de *Leviathan* is die reïnfiltratie van het uitgestotene nadrukkelijk als legitimatie van het systeem in het geding. De differentiatie van binnen en buiten is de mogelijksvoorwaarde voor het zelfbehoud van het systeem. Die permanente grensgeschillen en schermutselingen over binnen en buiten, dwingen het systeem echter tot een voortdurende reïfirmatie en herinrichting van zichzelf. Dat ontwricht de tijdeloosheid en de geslotenheid ervan. Hobbes' droom van een éénmalige en onbetwistbare inrichting van de werkelijkheid slaat dus noodzakelijk om in een obsessionele en permanente cultus van de bedreigde eigen identiteit. Het paranoïde bestrijden van de vijand in zichzelf is hier immers de enige weg naar de eigen identiteit.

Wellicht blijkt dat nog het duidelijkst in de allesomvattende formele kaders van de betekenis en in de pragmatiek van de taaltekens zelf. Terwijl Hobbes de eenduidige wetenschappelijke zekerheid en betrouwbare argumentatie exclusief op een eenduidige terminologie en een deductie *more geometrico* bouwt, is zijn hele systeem op een dubbele wijze doortrokken van retoriek en stilistiek, die hij zelf als onbetrouwbaar kwalificeert. Op merkwaaardige wijze komt hier het verdrongene terug. De *Leviathan* is zelf slechts een netwerk van verplaatsingen, substituties, lieu-tenants en stadhouders, waarvan het eigenlijk betekende niet aan te wijzen is en waarvan de werkelijkheid, die erachter steekt, zoek is. Daarom kan de ultieme argumentatie van Hobbes geen andere zijn dan een retorische, hoewel hij zelf in het besluit opmerkt dat hij niets zo wantrouwt als zijn stijl. De werking van de *Leviathan* steunt uiteindelijk op het handig ontplooiën van een netwerk van verplaatsingen en metaforen. Hij kan alleen hopen op een gemanipuleerde consensus en op het feit dat zijn lezer de werkelijkheid ook zo gaat zien. Een ander argument is er immers niet¹². Daarom wordt andermans retoriek de onmisbare vijand. Op een gelijkaardige wijze hamert Hobbes erop dat bijgeloof, geloof in mirakels en profetieën allerhande tot het verleden en de tijd der creatieve fictie behoren (*Lev. 37*) en dat het daarin veelal om eigen verbeelding gaat (*Lev. 32*). De hele politieke werkelijkheid die hijzelf ingang wil doen vinden, drijft echter ook op de constitutieve fictie van het sociale contract, waarin we doen alsof (*as if*) we de macht hebben gedelegeerd.

Die infiltratie van wat eigenlijk te mijden is, treft ook het politieke contract. Dit is slechts beargumenteerbaar vanuit de blijvende dreiging van de te verlaten natuurtoestand en de oorlog van allen tegen allen. De monopoliepositie van de monarch is binnen de politieke sfeer ook weer geheel gebaseerd op de voortdurende dreiging van de terugval in die natuurtoestand, zodra er zich ook maar een

discussie over de localisatie of de verantwoording van die macht zou voordoen. De kracht van het argument voor de monolitische macht ligt geheel in de geloofwaardigheid van de permanent sluipende dreiging van verdeeldheid en de oorlog van allen tegen allen in de natuurlijke omstandigheden van het menselijk bestaan. Terwijl Hobbes de contractuele overgang van veelheid naar eenheid, van oorlog naar vrede, van contestatie naar erkenning, van universele schuld en strafbaarheid naar gegarandeerde bevrijding en veiligheid wil doen doorgaan als éénmalig, definitief en onherroepelijk, heeft hij voor de noodzaak van die overgang juist geen ander argument dan de altijd weer opduikende contestatie van het feit dat die overgang eenmalig, definitief en onherroepelijk zou zijn. De sterkste legitimatie voor de monarch is de permanente contestatie ervan, de altijd dreigende burgeroorlog. Voor het monopolie van de monarch in zaken van het geloof is het sterkste argument de altijd weer opduikende godsdienstoorlog. Voor de onbetwiste interpretatie van de ware leer, voor de ongecontesteerde identificatie van de ware profeet is er geen ander argument dan de altijd weer opduikende godsdienstwaan en de illuminatie van de vele valse profeten.

De definitieve en aan de tijd onttrokken representatie van alle gerepresenteerden in een unieke representant is uiteindelijk niets anders dan de permanente herinstelling van die representatie. Steeds opnieuw moet het ondeelbaar gezag worden bevestigd. Steeds opnieuw moet het onbetwistbaar karakter van de representatie worden gemarkeerd. Omdat wie recht heeft op het doel ook recht heeft op de middelen is het de soeverein die oordeelt wat telkens de middelen tot vrede en veiligheid zijn. Hij kan daarom bij voorbaat alles doen wat hij nodig acht om de vrede en de veiligheid te bewaren en om twisten en onenigheid te voorkomen. Hobbes laat echter niet na om erop te wijzen dat de monarch ook het recht heeft om achteraf, telkens als vrede en veiligheid (dus toch ?) zijn verloren gegaan, alles te doen wat hij nodig acht om ze te herstellen. Om dezelfde reden heeft de vorst het recht te beoordelen welke meningen en leerstellingen in strijd zijn met de vrede en dus ook door wie en waarover telkens op grote bijeenkomsten mag worden gesproken zonder al te groot gevaar (*Lev.* 18). Hobbes wil een permanente tijdloze en kunstmatige mens als gezag oprichten. Hij ontwerpt een door mensen kunstmatig in elkaar gezette automaton als de ziel van het systeem, waardoor 'een kunstmatig eeuwig leven tot stand komt'. Deze kunstmatige eeuwigheid is evenwel niet anders te verwerkelijken dan als het breukloze en ongecontesteerde recht van opvolging : de permanente herhaling van de investituur in de tijd (*Lev.* 19).

De funderende ideologie van Hobbes' denken is een stagnatie van het proces van representatie in een unieke en onbetwistbare representant, terwijl die zichzelf niet anders kan legitimeren dan door de permanente institutie van zijn representerende functie. Het wezen van elke ideologie ligt in het verhullen en verbergen van de mogelijkheidsvoorwaarden van haar mogelijke werking en haar eigen

efficiëntie. Een politieke ideologie zal altijd de permanente herinstelling van de geldigheid en de werking van haar instellingen willen verhullen. Ze zal ook de samenleving, die door die instellingen wordt beheerst als vanzelfsprekend willen voorstellen. Het ideologische van de filosofie van Hobbes berust op de verhulling van het funderende karakter van het verbodene als de grond en de mogelijkheden-voorwaarde voor de geloofwaardigheid van het verplichte. Dat juist de reïnfiltratie van het uitgestotene de representativiteit van al het gerepresenteerde onder de unieke representant voortdurend opnieuw garandeert kan door de filosofie van Hobbes zelf niet worden onthuld.

5. De ultieme verplaatsing

Waarom is de heerser een absolute en ongecontesteerde heerser ? Hij is dat uiteindelijk omdat hij als enige in staat is om garant te staan voor de fundamentele drijfveer van het menselijk verlangen : mijn voortbestaan. Natuurlijk staat uiteindelijk God zelf boven de almacht van de heerser want Hij kan me eeuwig leven geven. Maar een eventueel conflict hiertussen is altijd vals : het is de sterfelijke god die met zekerheid kan bepalen wat de onsterfelijke God werkelijk van me wil en die op grond van mijn gehoorzaamheid de vrijgeleide geven kan voor het eeuwig leven in Christus' eindtijdelijke rijk (*Lev. 38*). Wie denkt dat hij de martelaarsrol moet opnemen vergist zich in tijdperk (*Lev. 42*). De natuurwet is de wet van God. Daaraan is zelfs de soeverein verantwoording verschuldigd. Een verantwoording aan de natuurwet is er echter altijd een aan de natuurwet zoals hij geïnterpreteerd wordt en opgenomen is in de positieve wetten van de soeverein zelf. Voor alle onderdanen blijft natuurrechtelijk gelden dat ze voor de straf van de soeverein vluchten. Niemand wordt geacht zichzelf te beschuldigen en de dood over zichzelf af te roepen (*Lev. 14* en *21*). Tegelijk blijft echter het recht van de soeverein onverminderd gelden om mij te doden als ik in het oog van de soeverein schuldig ben.

De soeverein is niets anders dan de stem van de meerderheid en daarom van allen. Het vermoeden mag geopperd worden dat het zelfbehoud en de geloofwaardigheid van het systeem uiteindelijk berust op deze achtervolgde rest van uitgestoten vijanden. De geëlimineerde zondebok is wezenlijk voor de voortdurende re-instauratie van de ongecontesteerde identiteit van de meerderheid. De zondebok zal het telkens nieuwe offerlam zijn, dat de gemeenschap in haar rangen kiest, om het in haar midden te vernietigen uit zelfbehoud. De zondebok is het steeds weer nieuwe teken van overleving en van het eeuwig leven van de meerderheid. De unieke onschuldige, Christus het zoenoffer voor allen, was eenmalig en voorgoed tegelijk zondebok (*scapegoat*) en offerlam (*sacrificed goat*)

om zo voorgoed de prijs voor het eeuwig leven in lossen. Bij Hobbes blijkt dat uiteindelijk slechts een metafoor voor de steeds weer onschuldig vernietigden, die het zelfbehoud van het systeem eist. Uriah werd ooit onschuldig door David, zijn koning, omgebracht. Toch was dit volgens Hobbes geen onrecht van David tegenover Uriah, want David had het recht om te doen wat hij wilde van Uriah zelf gekregen. Het was alleen een onrecht tegenover God — tegen U, tegen U alleen heb ik gezondigd — omdat David onderdaan van God was (*Lev. 21*). In Hobbes' perspectief zullen de aardse vorsten in hun aardse rijk voortdurend tot deze affirmatie van hun macht tegenover hun vijanden worden gedwongen uit zelfbehoud. Krijgen ze er niet ook tegenover hun aardse vijanden een tijdelijk-binnenwereldse en politieke machtiging voor? Politiek is wezenlijk sacramenteel. Het is een proces van scheiding ter vereniging. Hobbes definieert een sacrament als de afzondering van een zichtbaar gegeven ten dienste van algemeen gebruik als teken van onze inlijving in het koninkrijk van God of als teken voor de herinnering daaraan (*Lev. 35*). Het sacrament van het laatste maal, het gebroken brood en de geofferde wijn, moeten onze bevrijding en opname in het eindtijdelijke Rijk in het geheugen houden (*do keep in memory*). Ze moeten ons herinneren aan de stadhouders en lieu-tenanten van God: Mozes en Christus. Zij zijn de garanten van onze bevrijding. Het gezag van Christus was niet anders dan dat van Mozes. Hij was de ondergeschikte aan het gezag van zijn vader. Daarom leerde hij ons bidden: Uw rijk kome (*Lev. 42*). Wordt de politieke macht niet telkens opnieuw tot een zelfde sacraliteit en sacramentaliteit verplicht om de incorporatie in het geheugen van de onderdanen levendig te houden? Christus onthult niet — zoals bij Girard¹³ — het mechanisme van de zondebok om het te ontcrachten. Hij is de metafoor voor de incorporatie en de herbevestiging van het blijvend sacrament.

De unieke verlossing door het politiek contract zou een einde moeten maken aan het feit dat iedereen ieders vogelvrij verklaarde is. Toch blijft de vrede slechts overeind door de permanente reïnstauratie van de schuld van onschuldigen en door de nooit ophoudende vernietiging van wie ons moeten redden. De contradictie en verdeeldheid wordt niet anders bezworen dan door de concentratie van de angst en de haat tegen één, die per definitie onschuldig is, maar die de mogelijkheid biedt om het systeem weer als sluitend te markeren. René Girard heeft erop gewezen dat er telkens opnieuw een zondebok wordt aangewezen. Het geweld ligt aan de basis van het zelfbehoud van iedere beschaving. Het woord van Kaïphas — Het is beter dat één sterft voor het volk (*Joh XI, 50*) — is de politieke redelijkheid zelve, de politieke staatsraison in een notedop en de rationaliteit van het fenomeen van de zondebok. Altijd zal het geweld het best worden bezworen door er bij tijd en wijle naar te grijpen als het uiterste middel, dat nodig is om groter geweld te voorkomen. Onze politieke en juridische systemen blijven beladen

met subtiele metaforen en vreedzame verplaatsingen, die niettemin herinneren aan grondend geweld. 'Decidere', beslissen, betekent in eerste instantie de keel oversnijden van het rituele slachtoffer. De permanente fascinatie van de politieke filosofie van de moderne tijd voor het sociaal contract berust volgens Girard dan ook niet op de sluitende waarheid van die theoretische constructie zelf, maar op de erin ter sprake gebrachte slingerbeweging tussen machtigen en onmachtigen en op de fascinatie voor de verzoening van het onverzoenbare¹⁴. De politiek moet het zondebokmechanisme blijven verhullen en benutten.

Ook Derrida¹⁵ heeft gewezen op de dubbelzinnigheid van het binnen en het buiten. Hij heeft dat met name als een platoonse strategie ontmaskerd. Plato wil het 'sluipend gif' van de sofistiek en het 'heilsame medicijn' van het socratische denken van elkaar onderscheiden, maar de oppositie van beide posities wordt in dezelfde term (*pharmakon*) tegelijk samengehouden. Hobbes verwijst meestal naar Plato als zijn grote voorbeeld, dat hij hoopt te evenaren met zijn politieke filosofie. Zijn denken heeft klaarblijkelijk alles van een goed gedoseerd therapeutisch gif, net als dat van Plato. De remedie (het *kathartikon pharmakon*) is de zich steeds herhalende zuivering door de eliminatie en het offer van de niet representatieve (de *pharmakos*). Zoals dat in de oude culturen de zwervers en de kreupelen waren, voor Plato de dichters, de genieters en de eierzuchtigen, is het voor Hobbes klaarblijkelijk iedereen die de eenheid bedreigt. Girard heeft op de fundamentele gewelddadigheid gewezen, die achter de dubbele waarheid van de tegelijk zuiverende en vergiftigende *pharmakos* schuilgaat in Plato's denken. Een metafoor is in haar dubbelzinnigheid en in de verplaatsing of substitutie van het gerepresenteerde immers nooit onschuldig. In tegenstelling tot Derrida, die er het telkens specifieke van een denken in ontdekt, wordt er volgens Girard uiteindelijk helemaal niets verplaatst. Het gaat altijd om hetzelfde spel van het geweld dat zich achter alle metaforen en achter alle verplaatsbare en substitueerbare realiteiten afspeelt. Het mechanisme van de zondebok valt uiteindelijk samen met het mechanisme van de symbolisering zelf, de verplaatsing en de substitutie van betekenis. Het is de instelling van een 'oneigenlijke betekenis', waarvoor de 'eigenlijke' betekenis en de 'eigenlijke' term echter ontbreekt. Dat is het eigenlijke mechanisme van de representatie zelf¹⁶. Vóór de representatie is er immers niets wat gerepresenteerd zou kunnen worden. Wie eenmaal in de duizelingwekkende logica van de substituties terecht komt weet dat zondebokken slechts worden aangewezen om beter de 'eigenlijke' vijanden aan te kunnen wijzen. De hoop zo voor zichzelf een 'eigenlijke en eigen' identiteit te verwerven, drijft zowel ten aanzien van de slachtoffers als de vervolgers op werkdadige en efficiënte willekeur. Daar komt ook nooit een einde aan. We kunnen de filosofie van Hobbes beschouwen als een herinstelling van dat blijvend mechanisme van de toeëigening van een eigenlijkheid en een eigen identiteit. Heideggers idee dat de moderne tijd

een nieuwe toeëigening (*eine neue Aneignung*) van alle zijden impliceert en dat ze uiteindelijk op een nihilistische wil tot macht moet uitlopen vindt hier bevestiging.

Ten opzichte van Derrida en Girard gaat Puech in zijn commentaar op Plato nog één stap verder. Betekenis ligt niet alleen op ambigue en tegengestelde wijze onder een en dezelfde term (Derrida); betekenis is niet alleen de verhulling van steeds dezelfde verplaatsing van het geweld (Girard); maar betekenis is zelf gewelddadig. Filosofie is altijd vergiftigd door een gewelddadige toeëigening en misschien is de filosofie wel zelf een gif¹⁷? Als er niets eigenlijks te ontdekken valt achter alle mogelijke verplaatsingen en als alle schuldigen en slachtoffers nooit de eigenlijke remedie voor alle oneigenlijkheid kunnen zijn, blijft de toeëigening (*appropriation*) de eigenlijke inzet van al die substituties. De toeëigening van alle macht en alle waarheid in zichzelf door een koning-filosoof is de ultieme masculiene illusie van de totale zelfbepaling, de oorsprongloze verwekking van zichzelf, de moord op alles wat aan het voorafbestaan en ontstaan herinnert. Filosofie is de dood van moeder en kind, van de weerloosheid en van het leven zelf. Filosoferen is leren sterven om zichzelf te verwekken zoals Socrates. De filosofie is de vroedvrouw van de zich eigen gemaakte dood en van de eindeloze zelfverwekking¹⁸. In die zin verplaatst de filosoof wel degelijk zijn ware oorsprong en het echte leven. Die filosofie is een gif en geweld.

Wil Hobbes, zoals zijn voorbeeld Plato, aan de oorsprong van zichzelf staan? Hij schetst in *Lev.* 20 en 31 hoe ouderlijk gezag geheel parallel is aan het despotisch staatsgezag. Hij herinnert eraan dat in de natuurtoestand het gezag toekwam aan de moeders, omdat de vaders onbekend zijn. In een geordende samenleving wordt het gezag echter bij wet geregeld. Dat valt uit in het voordeel van wie de wetten maken. De vaders hebben zich het gezag toegeëigend. Heerschappij wordt slechts op twee manieren verworven: door verwekking of door verovering. Politiek vertaald betekent dat door zich als staat op artificiële wijze in het bestaan te roepen of door zich het al bestaande toe te eigenen als despoot. Dat maakt uiteindelijk allemaal geen verschil uit. Om kort te gaan, de rechten en de gevolgen van het ouderlijk gezag, van een despotisch gezag en die van de soevereiniteit door oprichting (kunstmatige verwekking van zichzelf of institutie) zijn volledig dezelfde (*Lev.* 20). Verwekken is veroveren net als veroveren opnieuw verwekken is. De kunst om staten op te richten en te onderhouden bestaat, zoals het ouderschap, uit vaste regels net als rekenkunde en geometrie. Het grondmotief om zich een identiteit te veroveren (door zichzelf te verwekken of te veroveren) is het altijd bedreigde bestaan, de angst voor de gewelddadige dood door de ander. Misschien doet toch niet helemaal zonder reden een hardnekkige legende in Hobbes' biografie de ronde. Zijn leven zou bepaald zijn door angst en wantrouwen omwille van de oerangst die hem meegegeven is

bij zijn voortijdige geboorte. Met de dreigende Spaanse Armada aan de horizon waren de weëen bij zijn in paniek geraakte moeder te vroeg begonnen¹⁹. Voor Hobbes is de dreigende dood de te vernietigen *pharmakos* bij uitstek gebleven. Het helende *pharmakon*, het medicijn van de zelfverwekking tegen de dreigende dood, is echter net zo giftig. Het teert op een vernietiging van de werkelijkheid, die aan elke bemeestering voorafgaat, op de miskenning van de gave en van het vreemde, in de hoop op zelfbehoud. Volgens Puech zou geen filosofie aan dat zelfbereide gif ontsnappen. Elk systeem dat zich uit het niets geheel zelf wil ontwerpen is tegelijk een cultus van de zichzelf bereide dood. De sterfelijke god *Leviathan* lijkt als bevrijdend systeem in het tegendeel door te schieten. Het systeem is tegelijk een vooraankondiging van de dood van elke God, van de zelfvernietiging van de mens door de mens als een zowel technische als morele mogelijkheid en van de totale rechteloosheid van de gave der natuur. Gods koninkrijk op aarde zelf creëren en het uitleveren aan de politiek is dan tegelijk de hel op aarde instaureren.

Noten

¹Ik maak gebruik van de editie van C.B. Macpherson, *Leviathan*, bij Penguin books, Harmondsworth, 1968 en van de gedeeltelijke vertaling van W.E. Krul, *Leviathan*, Meppel Amsterdam, Boom, 1985. Verwijzingen in de tekst worden afgekort als *Lev.*, gevolgd door het hoofdstuk.

²M. Heidegger, *Schelling : Vom Wesen der Menschlichen Freiheit*. Gesamtausgabe Bd 42, Frankfurt, Klostermann, 1889, blz. 50-55.

³Dat is de mening van R. Polin in : *Hobbes, Dieu et les hommes*, Paris, 1981, blz. 46.

⁴*Lev. 4*. Zie M. Dascal, 'Language and Money. A simile and its meaning in the 17th Century philosophy of language' in : *Studia Leibnitiana*, bd VIII/2 (1976), blz. 187-218; Jean-Joseph Goux, 'Numismatiques. L'or, le père, le phallus, le monarque et la langue' in : *Economie et Symbolique*, Paris, 1973, blz. 53-113 en L. Marin, 'Monnaie royale et portrait princier' in : *Le portrait du roi*, Paris, 1981, blz. 171-205.

⁵*Lev. 4*. Zie A. Robinet, 'Pensée et langage chez Hobbes : Physique de la parole et translatio' in : *Revue internationale de Philosophie*, 129 (1979), blz. 452-483.

⁶De corpore, pars II, caput VII, nr 1. in : G. Molesworth (ed), *Thomae Hobbes Opera Philosophica quae latine scripsit (O.L.)*, London 1839, vol 1, reprint 1966, blz. 81.

⁷Dit wordt vooral in de liberale Hobbesinterpretatie onderstreept. Zie bijvoorbeeld R. Polin, *Hobbes, Dieu et les Hommes*, Paris 1981. Voor alle duidelijkheid : het is ook mijn overtuiging dat Hobbes als een van de grondleggers van het liberalisme en van de verdediging van de individuele vrijheden moet worden begrepen. Hij heeft in elk geval niets met een 'totalitaire' ideologie gemeen. Hij wil juist de randvoorwaarden voor de gegarandeerde vrijheid beveiligen. Maar in dit artikel wil ik aantonen dat de prijs daarvoor

te hoog is en dat het beoogde ideaal ook verkeerd gesteld is door de miskennis van iedere alteriteit.

⁸Lev. 42. Zie A. Matheron, 'Hobbes, la trinité et les caprices de la représentation' in : Y.C. Zarka en J. Bernhardt (ed.), *Thomas Hobbes. Philosophie première, théorie de la science et politique*, Paris, 1990, blz. 381-390 en L. Jaume, *Hobbes et l'état représentatif moderne*, Paris, 1986.

⁹Deze problematiek functioneert bij uitstek in de geschriften van J. Derrida. Hij wijst erop hoe de toevoeging tegelijk altijd een substitutie voor een afwezig iets is. Iets aanvullends vult een wezenlijk tekort aan. 'Car le concept de supplément... abrite en lui deux significations dont la cohabitation est aussi étrange que nécessaire. Le supplément s'ajoute, il est un surplus... Mais le supplément supplée. Il ne s'ajoute que pour remplacer. Il intervient ou s'insinue à-la-place-de.' J. Derrida, "Ce dangereux supplément...", in : *De la Grammatologie*, Paris, 1967, p. 208. Zie ook P. Moyaert, 'Jacques Derrida en de filosofie van de differentie' in : S. IJsseling (red), *Jacques Derrida. Een inleiding in zijn denken*, Baarn, Ambo, 1986, blz. 28-89.

¹⁰Zie Zarka Y. Ch., *La Décision métaphysique de Hobbes*, Paris, 1987, 162.

¹¹Leo Strauss, *The Political Philosophy of Hobbes. Its basis and its genesis*, Oxford, 1936. Reprint Chicago and London, 1984.

¹²Zie ook D. Johnston, *The Rhetoric of Leviathan*, Princeton, 1986.

¹³R. Girard, *Le bouc émissaire*, Grasset, Paris, 1982.

¹⁴*ibidem*, 169 en 172.

¹⁵J. Derrida, 'La pharmacie de Platon' in : *La Dissémination*, Paris, 1972, blz. 71-197.

¹⁶R. Girard, *La violence et le sacré*, Paris, Grasset, 1972, blz. 399 en 411.

¹⁷'N'y aurait-il pas toujours quelque chose d'empoisonné dans la philosophie (et peut-être aussi d'empoisonnant) ? B. Puech, *Comprachicos*, Paris, 1992, blz. 111.

¹⁸B. Puech, *Comprachicos*, blz. 108 en 197.

¹⁹'Vitae Hobbianaë auctarium' in : *O.L.* (ed. Molesworth - zie noot 6), vol I, p XXII.